

Л. І. Калєніченко

доктор юридичних наук,
професор кафедри теорії та історії держави і права
факультету № 1
Харківського національного університету внутрішніх справ

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ

У статті автор аналізує юридичну відповідальність як правове явище, формулює визначення «юридична відповідальність як інститут об'єктивного права», «юридична відповідальність як елемент змісту правових відносин», «юридична відповідальність як форма державно-правового примусу».

Зроблено висновок про те, що юридична відповідальність як явище об'єктивного права – це передбачені санкціями норм права, забезпечені можливістю застосування державного примусу несприятливі наслідки особистого, майнового чи організаційного характеру, яких відповідний суб'єкт права зазнає за вчинене правопорушення (порушення суб'єктивних прав) і які процесуально закріплені в передбаченому законодавством порядку. Юридична відповідальність як явище об'єктивного права на загальнотеоретичному рівні характеризується такими ознаками: має абстрактну форму; є не персоніфікованою; формально виражається в санкціях відповідних норм галузей права; спирається на державний примус (тісно пов'язана з державою); спричиняє певні негативні наслідки (особистого, майнового, організаційного характеру) для особи, яка вчинила правопорушення; має процесуальну форму втілення (у законодавстві України є певний порядок, послідовність дій, передбачена для настання юридичної відповідальності); має визначені законодавством підстави настання.

Доведено, що юридична відповідальність як елемент змісту правовідносин – це передбачені санкціями норм права вид і міра обов'язку суб'єкта права зазнати позбавлення особистого, майнового, організаційного характеру у правовідносинах, що виникають із факту правопорушення.

Акцентовано увагу на тому, що юридична відповідальність як форма державно-правового примусу – це передбачені нормами права та здійснювані у процесуальній формі спеціально уповноваженими суб'єктами заходи негативного характеру, які застосовуються до суб'єкта правопорушення за умови наявності необхідних підстав. Наголошено на тому, що юридична відповідальність як форма державно-правового примусу має загальні та спеціальні ознаки. Доведено, що до числа спеціальних ознак юридичної відповідальності як форми державно-правового примусу належать такі: 1) зв'язок із державним примусом; 2) здійснюється на підставі та в межах закону; 3) настає лише за умови наявності необхідних підстав; 4) неможлива поза процесуальною формою (порядок залучення до юридичної відповідальності визначається нормами процесуального права і має певний процесуальний порядок); 5) реалізується лише спеціально уповноваженими суб'єктами; 6) виражається в обов'язку зазнати конкретного виду й міри позбавлення благ особистого, майнового, організаційного характеру.

Ключові слова: юридична відповідальність, форма державно-правового примусу, державний примус, відповідальність.

Постановка проблеми. Юридична відповідальність є багатоаспектним правовим явищем правової дійсності. Одні вчені-правознавці розглядають її як обов'язок, інші – як елемент правових відносин і елемент правового статусу, є позиція, згідно з якою юридична відповідальність є інститутом права.

При цьому зазначеними позиціями перелік аспектів, згідно з якими у юридичній літературі

характеризують юридичну відповідальність, не вичерпується.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У юридичній літературі сутність і зміст юридичної відповідальності неодноразово були предметом наукових досліджень. На загально-теоретичному рівні поняття, ознаки, принципи, функції та підстави юридичної відповідальності розглядали у своїх працях такі науковці:

А.В. Агеєва, С.С. Алексєєв, Б.Т. Базилев, Ю.В. Баулін, Н.А. Берлач, С.М. Братусь, М.В. Вітрук, М.О. Краснов, О.Е. Лейст, Д.А. Липинський, М.С. Малеїн, В.М. Хомич, Р.Л. Хачатуров, А.С. Шабуров, М.Д. Шиндяпіна та ін..

Однак, незважаючи на наявні наукові дослідження, проблема юридичної відповідальності не втратила своєї актуальності. Загальнотеоретичні знання про сутність юридичної відповідальності потребують певного впорядкування.

Мета статті. У зв'язку з цим у науковій статті автор поставив за мету: проаналізувати юридичну відповідальність як правове явище, сформулювати визначення «юридична відповідальність як інститут об'єктивного права», «юридична відповідальність як елемент змісту правових відносин», «юридична відповідальність як форма державно-правового примусу».

Виклад основного матеріалу. У загальнотеоретичній юридичній науковій літературі найпоширеніші підходи щодо визначення поняття «юридична відповідальність» та її сутності можуть бути об'єднані у дві групи: 1) ті, які розуміють юридичну відповідальність у контексті теорії державного (державно-правового) примусу; 2) ті, які розглядають юридичну відповідальність у контексті теорії правовідносин [1, с. 347].

У контексті двох груп підходів до з'ясування сутності юридичної відповідальності слід розглядати це правове явище у двох площинах: *юридична відповідальність як інститут об'єктивного права – у контексті теорії державного (державно-правового) примусу*; у свою чергу, *юридична відповідальність як елемент змісту правовідносин – у контексті теорії правовідносин*. При цьому необхідно окремо звернути увагу на те, що юридична відповідальність як інститут об'єктивного права та юридична відповідальність як елемент змісту правових відносин мають низку специфічних ознак, які характеризують зазначене правове явище у відповідній площині (об'єктивного, суб'єктивного права).

Юридична відповідальність як інститут об'єктивного права знаходить своє формальне закріплення у нормативно-правових актах та інших джерелах (формах) права. Норми права, які закріплюють положення юридичної відповідальності, у системі права впорядковуються за основними критеріями розмежування галузей та інститутів права. У зв'язку з цим впорядкована сукупність правових норм, що врегульовує певний тип або вид (групу) схожих суспільних відносин за допомогою специфічного галузе-

вого методу правового регулювання, становить конкретні інститути юридичної відповідальності певних підгалузей, галузей системи права.

Кожна галузь права має власну сукупність упорядкованих взаємоузгоджених норм права, що є інститутом юридичної відповідальності цієї галузі права. Так, у межах конституційного права є конституційно-правова відповідальність, у межах адміністративного права – адміністративно-правова тощо. Аналіз особливостей базових галузевих інститутів юридичної відповідальності, а також найпоширеніших підходів до визначення її поняття дає підстави охарактеризувати *юридичну відповідальність як явище об'єктивного права на загальнотеоретичному рівні* як правову категорію, що: 1) має абстрактну форму; 2) є не персоніфікованою; 3) формально виражається в санкціях відповідних норм галузей права; 4) спирається на державний примус (тісно пов'язана з державою); 5) спричиняє певні негативні наслідки (особистого, майнового, організаційного характеру) для особи, яка вчинила правопорушення; 6) має процесуальну форму втілення (у законодавстві України є певний порядок, послідовність дій, передбачена для настання юридичної відповідальності); 7) має визначені законодавством підстави настання.

Юридична відповідальність як явище об'єктивного права – це передбачені санкціями норм права, забезпечені можливістю застосування державного примусу несприятливі наслідки особистого, майнового чи організаційного характеру, яких відповідний суб'єкт права зазнає за вчинене правопорушення (порушення суб'єктивних прав) і які процесуально закріплені в передбаченому законодавством порядку.

Що стосується загальнотеоретичної характеристики *юридичної відповідальності як елементу змісту правовідносин*, то, на мою думку, зміст досліджуваного явища буде тісно пов'язаний із поняттями «суб'єктивне право», «юридичний обов'язок» як складниками змісту правових відносин. Такий стан речей, на мою думку, пояснюється тим, що поняття суб'єктивного права та юридичного обов'язку як елементів правовідносин у загальнотеоретичній науковій літературі визнаються парними, взаємопов'язаними категоріями. І вчені-правознавці, досліджуючи структуру юридичного обов'язку, традиційно спираються на те, що вона є зворотною стороною структури суб'єктивного права [2, 338; 3, с. 531]. Відповідно, одним із елементів структури юридичного обов'язку є необхідність

«нести юридичну відповідальність за невиконання вимог» [2, с. 338], «нести юридичну відповідальність (зазнати позбавлення особистих майнових чи організаційних прав) у разі відмови від виконання юридичних обов'язків або несумлінного їх виконання, якщо це суперечить вимогам правової норми» [3, с. 231].

Юридична відповідальність як елемент змісту правовідносин має такі ознаки: 1) має конкретну форму; 2) відображає «динаміку» юридичної форми цього явища, безпосередньо пов'язана з людською діяльністю [3, с. 231]; 3) тісно пов'язана із суб'єктом права, його поведінкою, свідомістю, волею [4, с. 151], є персоналізованою; 4) виражається в конкретному обов'язку суб'єкта правопорушення зазнати негативних наслідків особистого, майнового або організаційного характеру; 5) реалізується через правові відносини, які виникають із факту порушення суб'єктивних прав (правопорушення); 6) має індивідуалізовану процесуальну форму залежно від кожного конкретного випадку.

Спираючись на ознаки юридичної відповідальності як елементу змісту правовідносин, маю підстави сформулювати дефініцію цього правового явища так: *юридична відповідальність як елемент змісту правовідносин – це передбачені санкціями норм права вид і міра обов'язку суб'єкта права зазнати позбавлення особистого, майнового, організаційного характеру у правовідносинах, що виникають із факту правопорушення.*

Категорії «юридична відповідальність як інститут об'єктивного права» та «юридична відповідальність як елемент змісту правовідносин» є взаємопов'язаними. Юридична відповідальність як інституту об'єктивного права знаходить своє вираження у нормах права нормативно-правових актів та інших джерелах права національної правової системи. Вона існує об'єктивно, незалежно від конкретних фактів вчинення правопорушень. В абстрактній формі юридична відповідальність як інститут об'єктивного права впливає як на формування та функціонування правової свідомості суб'єктів права, так і на режим законності та правопорядку в суспільстві та державі. Юридична відповідальність як елемент змісту правовідносин є конкретним проявом феномена юридично значущої поведінки конкретного суб'єкта права, що має певне правове положення (правовий статус).

Крім розуміння сутності юридичної відповідальності у площині об'єктивного та суб'єктивного права, зміст дефініції цього правового

явища вчені-правознавці пов'язують із категоріями «санкції юридичної норми», «обов'язок особи», «правові відносини», «покарання».

Зазначені позиції щодо сутності юридичної відповідальності не є вичерпним переліком усіх її аспектів. Проте практично будь-яка з наведених позицій щодо змісту категорії юридичної відповідальності тією чи іншою мірою пов'язана з таким правовим явищем, як *державно-правовий примус*.

У зв'язку із зазначеним, на мою думку, цілком доцільно проаналізувати юридичну відповідальність як форму державно-правового примусу.

Перш ніж перейти до безпосереднього аналізу ознак юридичної відповідальності як форми державно-правового примусу, необхідно звернути увагу на те, що: по-перше, *всі ознаки державно-правового примусу мають бути ознаками юридичної відповідальності як однієї із його форм*; по-друге, всі ознаки державно-правового примусу мають відобразитися в юридичній відповідальності як одній із його форм, проте *їхній зміст може бути вужчим, ніж у державно-правового примусу*. Такий стан речей пояснюється взаємозв'язками, які є між цілим і частиною, родовим і видовим поняттями.

До числа загальних ознак юридичної відповідальності як форми державно-правового примусу слід віднести такі: 1) державно-правовий характер; 2) є однією з форм правового впливу на суспільні відносини (здійснює інформаційно-психологічний, виховний, соціальний вплив на свідомість і поведінку суб'єктів права); 3) є формою вираження способів правового регулювання, що застосовується у зв'язку з неправомірною поведінкою, а також із метою попередження, запобігання порушенню вимог норм права, відновлення порушених прав і свобод; 4) застосовується з метою захисту прав і законних інтересів особи, суспільства, держави в чітко визначених законодавством випадках (наявності відповідної фактичної підстави), тільки в тій формі, порядку та умовах, які передбачені чинною системою нормативно-правових приписів держави; 5) реалізується через правозастосовну діяльність держави.

Поряд із загальними ознаками юридичної відповідальності як форми державно-правового примусу вона як відносно відокремлене правове явище має відповідні специфічні ознаки.

Перш ніж перейти до аналізу специфічних ознак юридичної відповідальності як форми державно-правового примусу, на мою думку,

слід зазначити, що, з одного боку, вони деталізують загальні ознаки цього правового явища, а з іншого – обґрунтовують доцільність відокремлення юридичної відповідальності в окремий правовий інститут, «виправдовують» факт існування видів юридичної відповідальності, характеризують їхню специфіку.

Однією зі специфічних ознак юридичної відповідальності як форми державно-правового примусу є її зв'язок із державним примусом.

«Юридична відповідальність є важливим засобом охорони і захисту конституціоналізму, законності і правопорядку. Юридична відповідальність за скоєне правопорушення здійснюється на підставі державного примусу, забезпечується примусовою силою держави» [5, с. 27].

Державний примус є об'єктивно історично обумовленою властивістю держави, державної влади. За допомогою державного примусу держава через компетентні органи впливає на свідомість та волю суб'єктів права, підкорює їхню поведінку публічним інтересам. Тобто за допомогою державного примусу держава забезпечує сутність свого існування.

Як правова форма державно-правового примусу юридична відповідальність тісно пов'язана із системою права. Інакше кажучи, юридична відповідальність здійснюється на підставі та в межах закону.

Правовий характер міри державного примусу полягає в тому, що вона передбачається нормою права, у зв'язку з цим застосування заходів юридичної відповідальності тісно пов'язано з реалізацією санкції правової норми, яка визначає ці заходи відповідальності [5, с. 30]. Юридична відповідальність як форма державного примусу характеризується тим, що саме через неї реалізуються санкції відповідної (відповідних) норм права. Негативні наслідки особистого, майнового, організаційного характеру, що містяться в такому елементі норми права, як санкція, не виникають автоматично, самі по собі. Перехід санкції з площини об'єктивно можливого у площину суб'єктивно зобов'язуючого є неможливим без юридичної відповідальності, яка, у свою чергу, реалізується в процесі юридичної практичної діяльності державними органами, посадовими особами.

Юридична відповідальність настає лише за умови наявності необхідних підстав.

Заходи юридичної відповідальності до особи, яка скоїла правопорушення, застосовуються за умови наявності таких підстав:

1) нормативно-правова підстава, тобто наявність відповідної норми права в системі чинного законодавства, яка закріплює юридичну можливість застосування заходів юридичної відповідальності щодо відповідного конкретного суб'єкта права;

2) фактична підстава, тобто вчинення забороненого в чинній системі норм протиправного діяння, яке є конкретним передбаченим у чинній системі права (законодавства) складом правопорушення.

3) процесуальна підстава, тобто правозастосовний акт, у якому містяться встановлені фактична та юридична підстави застосування заходів юридичної відповідальності до конкретної особи і котрий вступив у законну силу [6, с. 23; 7, с. 28].

Зазначені вище підстави необхідні для настання юридичної відповідальності в публічних галузях права (приміром, кримінальному, адміністративному праві). Проте в галузях приватного права (приміром, цивільному праві) для настання юридичної відповідальності може бути досить нормативно-правової та фактичної підстави. Такий стан речей пояснюється специфікою методів правового регулювання публічних і приватних галузей права, а також суб'єктивним складом їхніх правових відносин.

Поza процесуальною формою юридична відповідальність неможлива.

Норми юридичної відповідності реалізуються лише у межах правозастосовної діяльності, а отже, тісно пов'язані із правозастосовним процесом. Правозастосовна діяльність завжди пов'язана з вирішенням конкретної справи, в результаті якої встановлюється наявність або відсутність суб'єктивних прав і юридичних обов'язків учасників правовідносин, визначаються їхні міра і обсяг, в охоронних правовідносинах під час застосування санкцій визначаються вид і міра юридичної відповідальності [7, с. 23]. Отже, у межах вирішення конкретної життєвої ситуації (наприклад, розгляд позовної заяви в суді стосовно незаконності звільнення особи з роботи) в процесі процесуальної діяльності встановлюються: а) факт наявності чи відсутності правопорушення, порушення суб'єктивних прав, вчинення об'єктивно протиправного діяння у випадках, передбачених законом чи договором; б) вирішується правовий спір; в) визначаються вид і міра юридичної відповідальності тощо.

У зв'язку з тим, що юридична відповідальність реалізується у межах правозастосов-

ної діяльності, є підстави стверджувати, що процесуальна форма для втілення в життя її норм є обов'язковою. Звернімо увагу на те, що в цьому контексті будемо говорити про інститут відповідальності в публічних галузях права, хоча в галузях приватного права реалізація відповідальності також неможлива поза процесуальною формою. Тобто *порядок залучення до юридичної відповідальності визначається нормами процесуального права і має певний процесуальний порядок.*

Юридична відповідальність реалізується лише спеціально уповноваженими суб'єктами.

Реалізація юридичної відповідальності тісно пов'язана з процесом реалізації норм права, а саме із правозастосуванням. Реалізувати юридичну відповідальність означає «застосувати конкретну норму відповідальності (покарання) до особи, яка скоїла правопорушення» [8, с. 28].

У зв'язку з тим, що правозастосування здійснюється лише уповноваженими на те компетентними суб'єктами [9, с. 414; 4, с. 329; 10, с. 266], слід констатувати, що процес реалізації норм юридичної відповідальності є неможливим без участі держави. Тобто реалізація норм юридичної відповідальності передбачає обов'язкову участь уповноважених на те компетентних суб'єктів.

Звернімо увагу на те, що зазначена теза є істотною у межах лише публічних галузей права. Проте для приватних галузей права (наприклад, цивільного права) реалізація норм юридичної відповідальності (цивільної) може здійснюватися особою, що не наділена державно-владними повноваженнями, наприклад третейським судом, або взагалі без спеціального уповноваженого суб'єкта, за умови, що відповідна сторона добровільно бере на себе додаткові несприятливі обов'язки, пов'язані з її неправомірною поведінкою. Наприклад, добровільне відшкодування завданої шкоди, яка настала внаслідок невиконання договірних зобов'язань.

Юридична відповідальність виражається в обов'язку зазнати конкретного виду і міри позбавлення благ особистого, майнового, організаційного характеру.

Перехід юридичної відповідальності із площини об'єктивного права у сферу правовідносин тісно пов'язаний із конкретизацією санкцій норм права. У процесі покладання юридичної відповідальності несприятливі наслідки особистого, майнового, організаційного характеру, які держава передбачає за вчинення певного правопорушення, знаходять своє відображення у правовому статусі конкретного суб'єкта права.

Висновки і пропозиції. *Отже, на підставі вищевикладеного слід зробити такі висновки.*

Юридична відповідальність як явище об'єктивного права – це передбачені санкціями норм права, забезпечені можливістю застосування держаного примусу несприятливі наслідки особистого, майнового чи організаційного характеру, яких відповідний суб'єкт права зазнає за вчинене правопорушення (порушення суб'єктивних прав) і які процесуально закріплені в передбаченому законодавством порядку.

Юридична відповідальність як елемент змісту правовідносин – це передбачені санкціями норм права вид і міра обов'язку суб'єкта права зазнати позбавлення особистого, майнового, організаційного характеру у правовідносинах, що виникають із факту правопорушення.

Юридична відповідальність як форма державно-правового примусу – це передбачені нормами права та здійснювані у процесуальній формі спеціально уповноваженими суб'єктами заходи негативного характеру, які застосовуються до суб'єкта правопорушення за умови наявності необхідних підстав.

Список використаної літератури:

1. Безклубий І.А., Бобровник С.В., Гриценко І.С. Відповідальність у праві: філософія, історія, теорія : монографія / за заг. ред. І.А. Безклубого. Київ, 2014. 448 с.
2. Комаров С.А., Малько А.В. Теория государства и права : учеб.-методич. пособие : краткий учеб. для вузов. Москва, 1999. 448 с.
3. Скакун О.Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : підручник. Харків, 2006. 776 с.
4. Теорія держави і права : навч. посіб. для студ., які навч. за напр. підгот. 6.030202 «Міжнародне право» / А.М. Шульга, Л.В. Новікова, В.І. Сідоров та ін.; за ред. А.М. Шульги. Харків, 2014. 464 с.
5. Витрук Н.В. Общая теория юридической ответственности. Москва, 2009. 259 с.
6. Каленіченко Л.І. Загальнотеоретична характеристика підстав юридичної відповідальності. *Право і безпека*. 2016. № 4 (63). С. 20–24.
7. Вершинина С.И. Юридическая ответственность как вид государственного принуждения. *Вектор науки ТГУ*. 2009. № 5 (8). С. 23–30.
8. Слинько Д.В. Основні риси та структура правозастосовної діяльності. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія «Право». 2015. Вип. 20. С. 21–24.
9. Крестовська Н.М., Матвєєва Л.Г. Теорія держави і права : підручник. Практикум. Тести : підручник. Київ, 2015. 584 с.
10. Теорія держави і права : підручник для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О.В. Петришин, С.П. Погребняк, В.С. Смородинський та ін.; за ред. О.В. Петришина. Харків, 2014. 368 с.

Kalenichenko L. I. Legal responsibility: concepts, features

The author analyzes legal responsibility as a legal phenomenon. The author formulates the concepts of “legal responsibility as an institution of objective law”, “legal responsibility as an element of the content of legal relations”, “legal responsibility as a form of state legal coercion”.

Legal responsibility as a phenomenon of objective law is provided for by the sanctions of the rules of law, provided with the possibility of applying state coercion adverse consequences of personal, property or organizational nature, which the respective subject of law is responsible for the committed offense (violation of subjective rights) and which are procedurally fixed in the manner prescribed by law. Legal responsibility as a phenomenon of objective law is characterized by the following features: 1) has an abstract form; 2) is not personalized; 3) formally expressed in the sanctions of the relevant rules of the branches of law; 4) relies on state coercion (closely related to the state); 5) causes certain negative consequences (personal, property, organizational character) for the person who committed the offense; 6) has a procedural form of implementation (in the legislation of Ukraine there is a certain procedure, sequence of actions provided for the occurrence of legal responsibility); 7) has the bases of occurrence defined by law.

Legal responsibility as an element of the content of the legal relationship is the sanctions provided for by the rules of law, the type and extent of the obligation of the subject of the right to suffer the deprivation of personal, property, organizational character in the legal relations arising from the fact of the offense.

Legal responsibility as a form of state legal coercion is a provision of the law and carried out in the procedural form, specially authorized subjects, negative measures that are applied to the subject of the offense, provided the necessary grounds.

Legal responsibility as a form of state legal coercion has general and special features. Specific features of legal responsibility as a form of state legal coercion include the following: 1) connection with state coercion; 2) is carried out on the basis and within the limits of the law; 3) occurs only if the necessary grounds are available; 4) impossible beyond the procedural form (the procedure for bringing to legal responsibility is determined by the rules of procedural law and has a certain procedural order); 5) implemented only by specially authorized entities; 6) is obliged to undergo a specific type and measure of deprivation of personal, property and organizational benefits.

Key words: *legal responsibility, form of state legal coercion, state coercion, responsibility.*